

**«...З ТОГО ЧАСУ МИ ЗРОБИЛИСЯ
ЩИРИМИ ТОВАРИШАМИ...»:
КІЛЬКА ШТРИХІВ ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН
МИКОЛИ СТОРОЖЕНКА ТА ВАСИЛЯ
ГОРЛЕНКА**

У контексті розвитку мікроісторії все більшої популярності набуває дослідження міжособистісних відносин. Це є надзвичайно цікава тема, результати якої мають велике практичне значення, оскільки сприяють реконструкції життєвого та творчого шляху людей, дозволяють пролити світло на їх побутування, наукові та естетичні погляди, виокремити коло інтересів.

Як правило чи пак найчастіше, у поле зору науковців потрапляють знакові постаті, що загалом і визначає актуальність таких досліджень. Натомість, у тіні залишається, за висловом сучасного дослідника В. Маслійчука, «мовчазна більшість»¹, яка і визначає загальне соціокультурне тло видатних осіб. Саме в цьому згаданий історик і вбачає вади української біографістики, оскільки «вшанування «видатних» особистостей обмежує кругозір біографа й історика», бо «всяка людина, яка заслуговує на біографію, вже сама по собі є видатною»².

У нашій розвідці ми хочемо зосередитись навколо відносин осіб, які не належать до категорії «перших», «знакових», хоч і до розряду «других» їх зарахувати важко. З одного боку – Василь Петрович Горленко (1853–1907) – «першорядний стиліст», «великий знавець побутової старовини», «талановитий етнограф»³, «тонкий і вражливий естет», «незрівнянний майстер літературного стилю й епістолярного мистецтва»⁴, «ярошівський світоч»⁵. З іншого – Микола Володимирович Стороженко (1862–1942/?) – особа значно скромніша на епітети, але яка

завдяки своїй широкій громадській та освітянській роботі була в центрі наукового та суспільно-політичного життя України кінця XIX – початку XX ст., не відіграючи, однак, при цьому перших ролей⁶.

Відносини між М. Стороженком та В. Горленком заслуговують на дослідницьку увагу з кількох причин. По-перше, це дозволяє простежити їх фактичну сторону, з'ясувати основні моменти їхнього спілкування та розширити біографічні відомості про згаданих осіб. Крім того, і це є більш суттєвим, їхні взаємини цікаві у контексті визначення діапазону інтересів обох діячів, що є особливо актуальним з огляду на побутування в українській історіографії тези про малоросійський консерватизм, представниками якого ряд дослідників вважають саме братів Андрія та Миколу Стороженків та В. Горленка⁷. З цього приводу відомий дослідник О. Оглоблин писав: «Якщо проблема генези новітнього українського консерватизму зацікавить колись історика, він не зможе не назвати два ймення й трьох осіб, що їх носили – трьох полтавців, нащадків славних козацьких родин, трьох визначних українських істориків, глибоких і тонких знавців української старовини та мистецтва, – й, разом з тим, трьох епігонів та ідеологів вмираючого «малоросійського» дворянства, старовірів-супротивників новітнього українства. Це були: Василь Петрович Горленко й брати Микола та Андрій Стороженко»⁸. Саме цей аспект є досить переконливим свідченням того, що поділ на «перших» та «других» є умовним, оскільки місце і значимість особи може змінюватись залежно від того, з якої позиції і під яким кутом зору на неї дивитися. А відтак у площині дослідження українського консерватизму названі особи посідають одне з чільних місць.

Не викликає сумніву, що основним джерелом для вивчення міжособистісних відносин є джерела особового походження, зокрема листи. М. Стороженко згадував, що «де б ми обоє не були нарізно, повсегда ми листувалися, та й переховував я не одну, мабуть, сотню його листів, що намірявся колись обробити та надрукувати із його життєписом та так і не вдалося, а тепер ними, мабуть, десь грубу запалили»⁹. На щастя, частина кореспонденції, яку він мав намір видати в п'ятому томі родинного архіву, дійшла до наших днів.

У особовому фонді Стороженків у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві зберігаються 132 листи В. Горленка до М. Стороженка, які охоплюють період 1893–1905 рр.¹⁰ Вони неодноразово привертали увагу науковців. Приміром, історик О. Оглоблін, вбачаючи у цьому епістолярії значну історичну цінність, здійснив його часткову публікацію на сторінках паризької «України»¹¹. Роблячи витяги, що містили, на його думку, більш важливу інформацію в історичному та громадсько-політичному значенні, дослідник, проте, упускав моменти, котрі мають відношення до характеристики особистих взаємин цих діячів.

Не оминув це листування своєю увагою й сучасний дослідник І. Забіяка. Він опрацював величезну кількість горленкових листів, що лягло в основу його книги¹². Не зважаючи на те, що аналіз листів В. Горленка до М. Стороженка ним здійснений не був, однак, він заявив про свій намір їх опублікувати за першої ж можливості. До цього часу ця публікація, на жаль, не вийшла за межі авторського задуму, хоча ім'я М. Стороженка досить часто зустрічається на сторінках згаданої монографії у контексті висвітлення життя та творчості В. Горленка.

Окремо хочемо зупинитися на умовно кажучи «втрачених» листах. Це пов'язано із публікацією Є. Рудинською у 1928 р. листів В. Горленка до П. Мирного. У вступній статті своєї книги вона наводить уривки 5 листів В. Горленка до М. Стороженка, датованих 20.04.1885 р., 19.05.1885 р., 12.10.1888 р., 06.03.1890 р. та 21.12.1897 р.¹³ Авторка зауважує, що ці листи були їй люб'язно надані М. Макаренком, якому вони належали¹⁴. Із певною долею вірогідності можна припустити, що мова йде про Миколу Омеляновича Макаренка – відомого археолога та музеєзнавця, який протягом 1920–1925 рр. був директором Музею ВУАН і мав тісні зв'язки як із братом дослідниці Михайлом Рудинським. Останній був директором Полтавського музею. Крім цього із Полтавщиною його пов'язувала тривала і плідна археологічна та музеєзнавча робота, а також обставини приватного життя¹⁵.

Таке припущення провокує ряд запитань і, в першу чергу, яким чином частина листування потрапила до свого власника,

адже О. Оглоблин ознайомився із листами за 1893–1905 рр. протягом 1931–1932 рр. у Київському центральному архіві стародавніх актів, де вони зберігалися до передачі у Київський обласний історичний архів після 1933 р.¹⁶ Згідно опису фонду № 261 («Стороженки») у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві переміщення документів не зазнавало втрат протягом всього часу їх перебування у архівосховищі, а тому, відповідно, можна переконливо говорити про його розпорошеність ще до передачі на зберігання після вимушеної еміграції М. Стороженка у 1919 р. Отже, яким чином ці листи потрапили до М. Макаренка і як взагалі відбувалась передача документів у архів і, як можливе, де ще можуть знаходитись рештки архіву Стороженків є питанням майбутніх евристичних пошуків.

Наразі про місце знаходження листів, цитованих Є. Рудинською, нічого невідомо, але з огляду на трагічну долю М. Макаренка можна припустити, що вони загинули разом із особовим архівом вченого (за свідченням С. Білоконя його рештки, а саме 6 од. зб., знаходяться у Науковому архіві Інституту археології НАН України). Так само доводиться лише гадати про кількість горленкових листів більш раннього періоду, з часу їхнього знайомства із М. Стороженком до 1893 р., які могли зберігатись як у М. Макаренка, так і в інших осіб. Безперечно, що вони існували і були досить численними, оскільки між Горленком і Стороженком склалися справді дружні відносини. Як підтвердження наведемо уривок із листа батьків до М. Стороженка, який на той час проживав у Петербурзі: «Вчера вечером приходил к нам на чай Горленко. Он взял твой адрес, чтобы написать тебе... Горленко видимо за тобой скучает»¹⁷.

Така ж доля спіткала й листи М. Стороженка до В. Горленка. По смерті останнього все його майно перейшло у спадок до племінниці Ольги Думитрашкової. Стороженко всіляко намагався знайти спільну мову із новою власницею і повернути собі свої листи, але зробити йому це так і не вдалося. Відомо, що придбати архів покійного мав намір і майбутній гетьман України П. Скоропадський. У листі до В. Модзалевського М. Стороженко писав: «Приобретению архива В.П. Г[орленка].

П.П. Скоропадским вполне сочувствую, так как уверен, что П.П. С[коропадский]. возвратит мне мои многочисленные письма к В.П. Г[орленку]., но только столкнуться с владелицей Софией Измаиловной Думитрашковой, женой врача-окулиста, очень трудно»¹⁸.

Проте, існують й інші думки з приводу долі цього особового архіву. У своїх спогадах Г. Лазаревський зазначає, що по смерті В. Горленка всі документи перейшли до його родича князя М. Жевахова, а після його втечі за кордон загинули у Ярошівці¹⁹. Однак, ми вважаємо, що, якби князь Жевахов мав відношення до цих матеріалів, то М. Стороженку було б простіше домовитись із ним про повернення своєї кореспонденції, оскільки він був одружений із його сестрою. О. Оглоблин стверджує, що всі матеріали після смерті В. Горленка не вивозились із Ярошівки, де й загинули під час революції²⁰.

Повертаючись до взаємин М. Стороженка та В. Горленка слід зауважити, що точно встановити час їхнього знайомства не видається можливим. Причиною цього є розбіжності у зазначенні дати самим М. Стороженком. У спогадах, написаних у 1925–1926 рр. під час проживання в еміграції, він говорить, що вперше побачив В. Горленка у 1885 р., а в статті, присвяченій своєму «многорічному приятелю», датованій 1933 р., називає іншу дату – 1884 р.²¹ Втім, безперечно, що їхнє приятелювання почалося завдяки сприянню старшого брата А. Стороженка, якого із Горленком єднала земська діяльність у Чернігівській губернії. З того часу, як згадував молодший Стороженко, вони і «зробилися, незважаючи на різницю літ, щирими товаришами», чому сприяло безпосереднє рідство його родини із Василем Петровичем, оскільки їх мати, Варвара Ананіївна, походила з родини Горленків. Тож, як згадував М. Стороженко, мати дуже любила, коли у них гостював Горленко, згадуючи з ним при зустрічах старовину аж до гетьманських часів²².

Зміцненню дружніх відносин між В. Горленком та М. Стороженком сприяла їх спільна участь у виданні «Киевской старины», на шпальтах якої вони друкували свої численні статті та замітки, присвячені сторінкам української історії та культури. То ж не дивно, що тема часопису, його публікацій та засідань,

побажань та міркувань з приводу його подальшої долі була постійно присутня у особистих розмовах та листуванні. Як і більшість авторів, вони відмовлялись від платні за свою роботу, сприяючи поліпшенню матеріального становища журналу, якому через брак коштів часто загрозувало закриття.

Загалом, проблема підтримки часопису була спільною для всіх громадянців, не стояли осторонь неї і наші приятелі. У цьому контексті неодноразово знаходимо у листах В. Горленка згадки про М. Стороженка. Зокрема, у листі до О. Левицького він писав: «Слава Богу, что теперь потребность еще не так велика. Я сейчас бы написал об этом Андр[ею]. Влад[имировичу]. но думаю что с приездом Н[иколая].В[ладимировича]. С[тороженка]. в Киев дело может уладится. Ведь он предлагал прежде добровольно почти эту суму. Теперь она возьмется даже при условии погашения впоследствии из подписки или иначе. Если ему одному будет тяжело за один раз столько дать, то он споеется с братом, которому ничего не будет значить ссудить рублей 500 на некоторое время, вместо того чтобы класть свои излишки (Боже мой, у людей есть излишки!) в банк. Если же это не устроится таким образом, то напишите мне – я напишу сей же час Андрею Сторож[енко]...»²³. Принагідно зазначимо, що О. Левицький у листі до Ф. Лебединцева повідомляв про готовність М. Стороженка взяти на себе видання журналу, але не раніше закінчення підготовки своєї магістерської роботи²⁴.

У пошуках нового матеріалу для цього видання знайомі, на прохання В. Антоновича, здійснили поїздку до відомого етнографа П. Лукашевича. Інша подорож – в яготинський архів князя М. Репніна – стала можливою завдяки особистому знайомству М. Стороженка з його власником. Під час цієї поїдки В. Горленком та обома Стороженками були виявлені документи родинного походження (листування Миколи Васильовича та Миколи Григоровича Репніних, записка останнього «О Малороссии»), матеріали Д. Бантиш-Каменського та А. Чепи, рукопис «Густинського літопису» та рукопис А. Шафонського «Топографическое описание Черниговского наместничества» та ін.²⁵ Згодом весь цей матеріал був покладений в основу статей та заміток, опублікованих на сторінках «Киевской старины».

Зважаючи на те, що під час української революції 1917–1921 рр. архів Репніних дуже постраждав, а в роки Другої світової війни був повністю втрачений, ці публікації мають велике інформативне значення.

Однак, публікацією статей співпраця Горленка та Стороженка з виданням не обмежувалася. Вони активно «рекламували» журнал серед своїх знайомих, намагались знайти для нього якомога більше передплатників та авторів. Наприклад, у листі до О. Лашкевича Василь Петрович сповіщав, що М. Стороженко в Петербурзі агітує до співпраці, на що відгукнулися Д. Мордовцев, В. Семевський та О. Пипін²⁶.

Досить часто В. Горленко просив свого приятеля виконати ті чи інші доручення в редакції журналу, зокрема передавав свої «популярні послання» для публікації. Оскільки Горленко переважно подорожував між Петербургом та Ярошівкою і відвідував Київ не так вже й часто, то такі прохання були непоодинокими²⁷.

Іншою, не менш важливою обставиною, що поєднувала М. Стороженка з ярошівським знайомим, було спільне зацікавлення тогочасною літературою та мистецтвом. Цьому сприяло те, що В. Горленко мав досить розгалужені зв'язки у літературному середовищі. З його легкої руки відбулося знайомство Миколи Володимировича з Опанасом та Іваном Рудченками – авторами роману «Хіба ревуть воли як ясла повні». Свого часу вони разом відвідували Лавру, Кирилівський, Видубицький та Межигірський монастирі. Втім, можна припустити, що тривалі відносини у них так і не склались, оскільки Горленко пізніше з іронією запитував чи відомі ще йому ці імена²⁸. Своєю чергою М. Стороженко був посередником знайомства В. Горленка з П. Кулішем.

У 1885 р., коли М. Стороженко мешкав у Петербурзі, де складав іспити в університеті, В. Горленко познайомив його з місцевими літераторами, як то І. Щегловим, М. Мінським, І. Ясинським, С. Венгеровим, І. Болдаковим та ін.²⁹ У листуванні пізніших років Василь Петрович часто розповідав про їх спільних петербурзьких знайомих, передавав їх вітання та книги³⁰.

Приятелі постійно обговорювали музичні, літературні та театральні новини. Стороженко згадував, що будучи студентом

чув плітку про те, що В. Горленко був закоханий у М. Заньковецьку, їздив з театральною трупю, а інколи й брав участь у виставах. У одному з листів Горленко називає Заньковецьку «великою артисткою» і просить оповісти, як київська публіка приймала трупу з «анекдотичними подробицями»³¹.

Особливо інтенсивним було листування М. Стороженка з В. Горленком протягом 1897–1898 рр. (збереглося 44 листи останнього за цей період). Така інтенсивність пов'язана з підготовкою до друку книги Горленка «Южнорусские очерки и портреты» (К., 1898). Зауважимо, що аналіз горленкових листів та пізніших спогадів Стороженка дозволяє виявити деякі розбіжності, пов'язані з виданням. Зокрема, автор мемуарів обстоює думку про виключно свою ініціативу у зазначеній справі. Натомість у листах цей процес висвітлюється дещо інакше. В. Горленко був занепокоєний тим, що, попри двадцятирічну літературну діяльність, видрукувати окреме видання йому так і не вдалося і просив Стороженка домовитись із видавництвом С. Кульженка про видання книги в борг³². І тільки після попереднього листа від Горленка Микола Володимирович запропонував свою фінансову підтримку. Редактором став А. Стороженко³³.

В. Горленко дуже зрадів цій пропозиції, однак не хотів завдавати незручності «Кручаненку», тому постійно дякував і вибачався за клопіт, намагався зекономити на всіх поточних витратах³⁴. Утім, друк книги був лише частиною роботи. Значно більше енергії потребувало її розповсюдження. Горленко навіть жартома радив пропоноване видання батькам гімназистів Київської Четвертої гімназії, директором якої був М. Стороженко. Зокрема, він радив купувати її за номінальною ціною або ж давати книгу як нагороду при переведенні із класу в клас³⁵.

Насправді, автор видання, як і його безпосередній видавець, проводили активну роботу з продажу. Досить вдало книга реалізовувалась у Петербурзі, трохи гірше в Києві³⁶. Стороженко підключив до цього діла О. Рудченка, надіславши йому частину накладу. Однак, автор цього не схвалив і в листі до Рудченка кваліфікував його дії з розповсюдження книги як насильницькі, позаяк вони стосувалися і незацікавлених осіб³⁷.

В. Горленко поділяв наукові зацікавлення свого молодшого приятеля, часто інформував його про місце зберігання різних документів, які могли його зацікавити. Приміром, працюючи із матеріалами А. Краєвського у відділі рукописів Публічної бібліотеки, він натрапив на лист Олекси Стороженка, який переписав для свого товариша³⁸. Згодом, повідомляв його про папери Іллі Новицького, які зберігалися в колекції П. Дашкова серед великої кількості гравюр, картин та рукописів³⁹.

Із виходом в «Киевской старине» публікації М. Стороженка про малоросійських козаків, він висловив свою незгоду стосовно анонімності автора (стаття була підписана лише ініціалами). Після виходу цієї розвідки окремою відбиткою, прорецензував її, а також був автором уміщених у «Новом времени» заміток про Київську Четверту гімназію та спорудження її нового приміщення.

На думку І. Забіяки⁴⁰ та В. Ульяновського⁴¹, В. Горленко, попри те, що дуже цінував людські якості М. Стороженка, невисоко оцінював його рівень як науковця («как ученый, он едва средний – підкреслення В. Горленка»). Проте, ця характеристика є помилковою по відношенні до Миколи Володимировича, адже стосується іншого представника родини Стороженків – відомого літературознавця Миколи Ілліча. У листі, на який посилаються згадані дослідники, йдеться про зустріч В. Горленка з М.І. Стороженком у 1901 р. у Лохвиці (родинне володіння) під час відкриття «сміхотворного», як зазначає В. Горленко, «Народного дому». Нашу думку підтверджує і згадка про шекспірологію, знавцем якої був Микола Ілліч⁴². Про цю зустріч, але звичайно уникаючи характеристик, Горленко згодом розповів своєму приятелю⁴³.

В. Горленко з радістю, хоч із неприхованим здивуванням, зустрів новину про призначення М. Стороженка директором Київської Четвертої гімназії⁴⁴. Більше того, він хотів бачити його київським міським головою, вважав, що той мав усі необхідні для цього риси – освіченість, любов до міста, живість, тактовність і дієвість⁴⁵. Він завжди відгукувався й на інші події родинного життя М. Стороженка. Значне здивування викликала у Василя Петровича звістка про одруження знайомого, зазначав,

що про цю таємницю ні словом, ні духом не обмовився навіть старший брат Андрій, із яким він постійно листувався. Висловивши свої щирі вітання з нагоди такої визначної події в житті свого товариша, він водночас сумував, що сам не міг бути присутнім на шлюбній церемонії⁴⁶.

Згодом Горленко розділяв радість Миколи Стороженка з приводу народження його сина, мріяв побачити його, жартував щодо намірів «порозмовляти, дізнатися його історичні та літературні погляди» та ін.⁴⁷

Відчуваючи щирість та доброзичливість В. Горленка, Стороженко відповідав йому взаємністю, намагався підтримувати його як матеріально, так і пересилкою книг (зокрема, передплатив для нього журнал «Жизнь и искусство»⁴⁸), укладанням довідок та виконанням доручень.

На жаль, не збереглися листи Миколи Володимировича, проте, можна припустити, що вони вирізнялися відвертістю, можливо навіть містили конфіденційну інформацію. Вочевидь саме цим пояснювалося його прагнення повернути назад свої листи після смерті Горленка.

Відмічаючи позитивну сторону пирятинського знайомого, Горленко, проте, не замовчував його недоліки. Так, у листі до Є. Ківлицького, де мова йде про рукописи, віднайдені в яготинському архіві, він зауважує, що за схожістю почерку та стилем він відразу визначив, що їх автором був М. Гоголь. Проте, М. Стороженко сперечався та піддавав сумніву цю думку із характерним для нього «юродивим поглядом». Звичайно ж, це прикривалося своєрідним «грифом» таємності – «между нами»⁴⁹. В іншому випадку В. Горленко говорить, що родині Стороженків завжди був притаманний егоїзм⁵⁰.

Не зважаючи на тривалі відносини, припускаємо, що особистих контактів було не так вже й багато. М. Стороженко згадує про відвідини один одного, подорожі до архівів, зустрічі у Петербурзі, але ці відомості стосуються 80-х рр. У 1890-ті рр. і пізніше життєві шляхи обох приятелів перетиналися зрідка. У подальшому Стороженко повністю присвятив себе роботі в гімназії, а Горленко дедалі частіше мешкав у Петербурзі. Втім взаємини тривали, недарма М. Стороженко згадував на еміграції

про численне листування зі своїм товаришем і навіть припускав, що ним «десь грубу запалили».

На жаль, не збереглися листи Горленка до Стороженка за 1905–1907 рр., проте, безперечно, вони існували. З листів, що дійшли до нас, видно, наскільки Горленко потребував спілкування із М. Стороженком, саме тому він постійно скаржився на те, що приятель тривалий час не відповідав на його листи. Іноді це висловлювалось вельми своєрідно: «Я весь, якби міг, готовий перетворитися на знак запитання. Заради Бога, пишть...», «ось вже чотири дні дома, слухаю солов'їв, а київський соловей – ні гу-гу!...», «ну і вміють мовчати в Києві, особливо на Пушкінській вулиці...», а то навіть у віршованій формі. Він намагався підтримувати стосунки із Стороженком, неодноразово наголошував, що для нього дуже дорогі київські та малоросійські зв'язки⁵¹.

Своєю чергою М. Стороженко теж дуже шанував свого приятеля, відзначав, що той добре знав не лише свою генеалогію, «а майже усіх українських козацько-старшинських родів. Він романтично любив рідну старовину, то й любив він слухати оповідання старих людей не тільки про панський побут, а ще й про лицарсько-козацький, а то й посполитський, себто сільський»⁵². У своїх спогадах Микола Володимирович відвів належне місце знайомству і відносинам із В. Горленком, а також до 25-х роковин смерті свого приятеля написав статтю, яка рясніє оцінками його особистих та професійних якостей, переказами цікавих епізодів із його життя⁵³. Показовою і досить змістовною, на наш погляд, є характеристика, яка розкриває сутність українства В. Горленка, підкреслює його консервативну та аристократичну складову: «Справді, був він, як то кажуть, з ласки Божої, письменник. Якби можливо було б йому не клопотатися про «хліб насущний», а щоб якась «манна небесна» діставалася йому без турбот, то й сидів був би він і писав, та чим більш був би писав, тим за кожним разом був би краще складав, особливо, якби хто його силував писати так, як небіжник Феофан Лебединцев. Бо він не годився для долі звичайного українця, щоб бути хліборобом. До землі його не тягло, він любив Україну, романтично ідеалізуючи українське

село та людей, що там живуть, а навсправжки він гребував сільським побутом та працею. Для нього дуже смердів той гній, що вивозив смердючий тютюном та дьогтем хлібороб на свою ниву, щоб її піддобрити. Для нього були брудні ті стайні та загони, де стояли коні чи товар. Для нього були тісні та брудні оті біленькі мазанки під солом'яними стріхами, що так соромливо ховаються по вишневих садках. Для нього далекою та нудною була та віковічна невсипуща праця здобути від ниви щось, щоб себе поспитати та нагодувати оті маленькі вуста, що виглядають з хати, так як ластівки із зліпленого гнізда»⁵⁴.

Підсумовуючи зауважимо, що дослідження взаємин між М. Стороженком та В. Горленком дозволяє з'ясувати, що, крім родинних відносин, їх поєднувала участь у громадівському русі, який зосередився навколо видання журналу «Киевская старина». Вони брали активну участь у виданні часопису шляхом підготовки статей та розвідок, пошуку нового матеріалу, його популяризації серед знайомих та колег, сприяли поліпшенню його матеріального становища. Листування – як віддзеркалення їх взаємовідносин – дає підстави говорити про те, що їх особисті стосунки зміцнювало спільне пошанування української старовини, зацікавлення літературою, театром та мистецтвом, знайомство із відомими науковцями, культурними та громадськими діячами.

¹ Маслійчук В. Межі й безмежжя української біографістики (кілька міркувань) // Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2003. – Вип. 6. – С. 38.

² Там само.

³ Житецький Гнат. «Кієвская Старина» сорок років тому // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 136.

⁴ Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка // Україна (Париж). – 1952. – № 7. – С. 557.

⁵ Липін О. Ярошівський світоч // Трибуна хлібороба. – 2003. – 18 січня. – № 3. – С. 3.

⁶ Ульяновський Василій. Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство» // Стороженко Микола. З мого життя. – К., 2005. – С. 5–93.

⁷ Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка. – 1952. – № 7. – С. 556; Лисяк-Рудницький І. Консерватизм // Історичні есе: В 2 т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 126; Потульницький В. Нариси з української політології (1819–1991): Навч. посібник. – К., 1994. – С. 150.

⁸ Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка. – 1952. – № 7. – С. 556.

⁹ Стороженко Микола. З мого життя. – С. 176.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 261, оп. 1, спр. 29–43.

¹¹ Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893–1905) // Україна (Париж). 1952. – № 7. – С. 556–569; № 8. – С. 658–676.

¹² Забіяка І. М. Епістолярна спадщина Василя Горленка як історико-культурне джерело. – К., 2000.

¹³ Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. – К., 1928. – С. 6, 8, 9, 11, 12.

¹⁴ Там само. – С. 8.

¹⁵ Білокінь С. Музей Мистецтв ВУАН // <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/ArtMuseum.html#Ref478>; Макаренко Д. Микола Омелянович Макаренко. – К., 1992; Німенко Н. Велет українознавства (до 125-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макаренка) // Сумська старовина. – 2002. – № X. – С. 5–25; Макаренко Д. Шлях до Храму. – К., 2006.

¹⁶ Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка. – 1952. – № 7. – С. 560.

¹⁷ ЦДАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 19, арк. 5 зв., 6 зв.

¹⁸ Там само, ф. 856, оп. 2, спр. 25, арк. 97 зв.

¹⁹ Лазаревський Гліб. Київська старовина. Спогади [Уривок] // Вітряк. – 2007. – № 3. – С. 40.

²⁰ Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка. – № 7. – С. 557.

²¹ Стороженко Микола. З мого життя. – С. 172; Його ж. Василь Петрович Горленко // Стороженко Микола. З мого життя. – С. 313.

²² Стороженко М. Василь Петрович Горленко // Стороженко Микола. З мого життя. – С. 313–314.

²³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. III, спр. 53462, арк. 1–1 зв.

²⁴ Там само, ф. III, спр. 6523, арк. 1.

²⁵ Стороженко Н. Отчет о занятиях в архивах: Киевском Центральном и Яготинском кн. Н.В. Репнина. – К., 1886. – С. 20–25.

²⁶ ІР НБУВ, ф. III, спр. 9403, арк. 2.

²⁷ ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 29, арк. 32–32 зв.; спр. 34, арк. 10 зв.

²⁸ Там само, спр. 41, арк. 3–3 зв.

²⁹ Стороженко Микола. З мого життя. – С. 320.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 30, арк. 27 зв., 31 зв.–32 зв.; спр. 32, арк. 12–12 зв., 22 зв.; спр. 35, арк. 5 зв.; спр. 36, арк. 20; спр. 39, арк. 7 зв.

³¹ Стороженко Микола. З мого життя. – С. 313; ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 29, арк. 34–34 зв.

³² ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 33, арк. 73 зв., 74 зв., 75, 76.

³³ Там само, спр. 34, арк. 2 зв., 9 зв.

³⁴ Кручаненко – псевдонім М. Стороженка – вперше зустрічається у листі Горленка від 1897 р. Сам же М. Стороженко підписався ним у одному з розділів своїх спогадів. – Див.: ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 33, арк. 79 зв.; Стороженко М. Лиха доля: Куліш // Стороженко Микола. З мого життя. – С. 312.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 38, арк. 20.

³⁶ Цікавим є той факт, що в списку осіб для обов'язкової передачі примірника книги Горленко біля прізвища О. Левицького зробив примітку – «якщо забажаєте», згодом зазначив – «Орест залишається на Ваш розгляд». Це підтверджує думку про загострення відносин між М. Стороженком та О. Левицьким наприкінці 90-х рр. – Див.: ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 33, арк. 103 зв.; спр. 34, арк. 2.

³⁷ Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. – С. 60.

³⁸ ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 29, арк. 20–20 зв.

³⁹ Там само, спр. 38, арк. 14–14 зв.

⁴⁰ Забіяка І. М. Епістолярна спадщина Василя Горленка. – С. 111.

⁴¹ Ульяновський Василій. Три «лики» Миколи Стороженка // Стороженко Микола. З мого життя. – С. 71.

⁴² ІР НБУВ, ф. III, спр. 53498, арк. 1 зв.–2.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 261, оп .1, спр. 40, арк. 18.

⁴⁴ Там само, спр. 31, арк. 34–34 зв., 35, 37–39.

⁴⁵ Там само, спр. 41, арк. 8 зв.

⁴⁶ Там само, спр. 40, арк. 44–45 зв.

⁴⁷ Там само, спр. 41, арк. 12–12 зв.

⁴⁸ Там само, спр. 41, арк. 41.

⁴⁹ ІР НБУВ, ф. III, спр. 7795, арк. 1 зв.–2.

⁵⁰ Така характеристика була зумовлена звісткою О. Левицького про одруження А. Стороженка та його відношення до нареченої. Горленко, добре знаючи родину Стороженків відмітив, що «при всех хороших чертах, эгоизм все же был почти господствующею чертою лиц этой фамилии» // ІР НБУВ, ф. III, спр. 53468, арк. 2.

⁵¹ ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 40, арк. 18.

⁵² Стороженко М. Василь Петрович Горленко // Стороженко Микола. З мого життя. – С. 314.

⁵³ Стороженко Микола. З мого життя. – С. 172–176; Стороженко М. Василь Петрович Горленко // Стороженко Микола. З мого життя. – С. 312–321.

⁵⁴ Там само. – С. 320.